

УДК 342.1; 342.4; 342.5; 342.8

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.32>

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ФОРМИ УЧАСТІ НАРОДУ У ЗАКОНОТВОРЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Омелько І.І.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державного будівництва
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0003-2493-7044*

Омелько І.І. Конституційно-правові форми участі народу у законотворчій діяльності в Україні.

У статті з'ясовано конституційно-правові форми участі народу у законотворчій діяльності в Україні, розвиток законодавчого регулювання референдного законодавства в частині ухвалення законів на всеукраїнському референдумі, юридичні позиції КСУ із приводу прийняття законів на всеукраїнському референдумі, а також щодо співвідношення прямої і представницької демократії; встановити інші (не пов'язані із референдумом) конституційно-правові форми участі народу у законотворчій діяльності. До конституційно-правових форм участі народу у законотворчій діяльності в Україні у статті віднесено всеукраїнський референдум щодо скасування закону (народне вето), а також всенародне обговорення законопроекту (нині можливість такого народного вето і всенародного обговорення передбачена у Законі «Про всеукраїнський референдум» від 26 січня 2021 року № 1135-IX і у Регламенті Верховної Ради України від 10 лютого 2010 року № 1861-VI, відповідно). Дискусійним залишається, з урахуванням певної невизначеності норм Закону «Про всеукраїнський референдум» від 26 січня 2021 року № 1135-IX, право ухвалення народом повноцінного закону (як мінімум, можливе проведення консультативного референдуму). Водночас юридичні позиції Конституційного Суду України чітко і недвозначно допускають прийняття законів на всеукраїнському референдумі. Це, зокрема, впливає із рішення КСУ у справі за конституційними поданнями Президента України про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої статті 5, статті 69, частини другої статті 72, статті 74, частини другої статті 94, частини першої статті 156 Конституції України (справа про прийняття Конституції та законів України на референдумі) від 16 квітня 2008 року № 6-рп/2008. Перспективним видається запровадження народної законодавчої ініціативи, пропозиція щодо закріплення якої так і не було реалізована (законопроект про внесення змін до статті 93 Конституції України (щодо законодавчої ініціативи народу) (реєстр. № 1015)). Концепт деліберативної демократії, а також демократії участі дозволяє поставити питання про форми участі народу у законодавчій діяльності в більш ширшому плані. Проте в такому випадку скоріше йдеться про громадську участь а не про участь саме народу (хоча, наприклад, вже згадана народна законодавча ініціатива – це доволі умовна назва певної кількості громадян, які зібрали підписи). Тому жорстку відмінність між участю народу і участю громадськості також не так легко встановити.

Ключові слова: демократія, всенародне обговорення законопроекту, закон, законодавча влада, конституція, Конституційний Суд України, народ, народне вето, народна законодавча ініціатива, референдум.

Omelko I.I. Constitutional and legal forms of people's participation in lawmaking in Ukraine.

The article clarifies the constitutional and legal forms of people's participation in law-making activities in Ukraine, the development of legislative regulation of referendum legislation in terms of the adoption of laws at an all-Ukrainian referendum, the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine on the adoption of laws at an all-Ukrainian referendum, as well as on the relationship between direct and representative democracy; to establish other (not related to a referendum) constitutional and legal forms of people's participation in law-making activities in Ukraine. The

article includes the constitutional and legal forms of people's participation in lawmaking in Ukraine as an all-Ukrainian referendum on the repeal of a law (people's veto), as well as a nationwide discussion of a draft law (currently, the possibility of such a people's veto and nationwide discussion is provided for in the Law «On the All-Ukrainian Referendum» dated January 26, 2021 No. 1135-IX and in the Regulations of the Verkhovna Rada of Ukraine dated February 10, 2010 No. 1861-VI, respectively). The right of the people to adopt a full-fledged law (at least, a consultative referendum is possible) remains debatable, taking into account a certain uncertainty of the norms of the Law «On the All-Ukrainian Referendum» of January 26, 2021 No. 1135-IX. At the same time, the legal positions of the Constitutional Court of Ukraine clearly and unambiguously allow for the adoption of laws in an all-Ukrainian referendum. This, in particular, follows from the decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case on the constitutional submissions of the President of Ukraine on the official interpretation of the provisions of parts two, three of Article 5, Article 69, part two of Article 72, Article 74, part two of Article 94, part one of Article 156 of the Constitution of Ukraine (case on the adoption of the Constitution and laws of Ukraine in a referendum) of April 16, 2008 No. 6-пн/2008. The introduction of a people's legislative initiative seems promising, the proposal to consolidate which was never implemented (the bill on amendments to Article 93 of the Constitution of Ukraine (regarding the people's legislative initiative) (reg. No. 1015)). The concept of deliberative democracy, as well as participatory democracy, allows us to raise the question of the forms of people's participation in legislative activity in a broader sense. However, in this case, we are talking more about public participation than about the participation of the people themselves (although, for example, the already mentioned people's legislative initiative is a rather conditional name for a certain number of citizens who have collected signatures). Therefore, a strict distinction between people's participation and public participation is also not so easy to establish.

Key words: democracy, national discussion of a bill, law, legislative power, constitution, Constitutional Court of Ukraine, people, people's veto, people's legislative initiative, referendum.

Постановка проблеми. Конституційний принцип народовладдя є системоутворюючим для сучасного конституціоналізму. Саме із проголошенням у перших конституціях влади народу (у США, де з'явилася хрестоматійна формула «We the People of the United States») або нації (у Франції, де трохи згодом народний і національний суверенітет стали розглядатися якщо не як синоніми, то однопорядкові явища) конституції стали одночасно як гарантувати демократичні ідеї, так і власне будуватися на них, як своєму ідеологічному фундаменті. Водночас постав принцип поділу влади (до нього ми частково зверталися вже раніше [1]). Цей принцип постулює в своєму класичному варіанті визнання і функціонування трьох гілок: законодавчої, виконавчої і судової. Таким чином, прийняття законів стало функцією парламентів (що уособлювали законодавчу владу). В такому випадку ми отримали певну дихотомію (роздвоєння) законодавчої влади: з одного боку, вона здійснюється представницьким органом (парламентом), а з іншого – має в теорії здійснюватися також і народом (класичним проявом тут може вважатися референдум як форма прямої демократії (народовладдя)). Та чи немає тут суперечності між такою прямою і представницькою формою? Чи можна вважати народ повноцінним законотворцем і його яка роль є оптимальною для участі в законотворчому процесі? Для коректної і науково обгрунтованої відповіді на це питання ми вважаємо, що слід проаналізувати досвід правового регулювання в Україні із цього приводу.

Стан опрацювання проблематики. Серед наукових досліджень, що присвячені окремим аспектам участі народу у законотворчій діяльності, можна назвати праці Ю.Г. Барабаша [2; 3], Г.В. Берченка [4], А. Г. Голдовського [5; 6], О.А. Колодія [7; 8], А.Л. Крутько [9], О.С. Лотюк [10; 11], О.О. Майданик [12], О.Г. Мурашина [13; 14; 15; 16; 17], В.Ф. Погорілка [18], І.Ю. Средницької [19], В.Л. Федоренка [18], О.О. Чуб [4; 20], О.В. Щербанюк [21], О.О. Ющенко [22], О.І. Ющика [23] та багатьох інших. Варто також відзначити колективну монографію «Народовладдя в Україні: глобалізаційні виклики» (Р.О. Стефанчук та ін.) [24].

Метою статті є з'ясування конституційно-правових форм участі народу у законотворчій діяльності в Україні. Завданнями статті є: з'ясувати розвиток законодавчого регулювання референдного законодавства в частині ухвалення законів на всеукраїнському референдумі; з'ясувати юридичні позиції КСУ із приводу прийняття законів на всеукраїнському референдумі, а також щодо співвідношення прямої і представницької демократії; встановити інші (не пов'язані із референдумом) конституційно-правові форми участі народу у законотворчій діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Традиційною формою участі народу у законотворенні можна вважати інститут референдуму. С.В. Чабур, до прикладу, до народної правотворчості якраз і відносить участь громадян у законотворенні через загальнодержавний референдум [25, с. 27].

Водночас прикладів ухвалення законів на всеукраїнському референдумі ми не мали. Причин цього можна назвати багато. Серед них, зокрема, відсутність такої можливості у форматі референдуму, що би проводився за ініціативою органів влади (таких суб'єктів усього два – парламент і Президент і в обох випадках вони не можуть винести закон на всеукраїнський референдум). Всеукраїнський референдум за народною ініціативою щодо прийняття законів не проводився (єдиний референдум, який відбувався, стосувався питань щодо внесення змін до Конституції (16 квітня 2000 року)).

Законодавство про всеукраїнський референдум в Україні зазнавало змін. 3 липня 1991 року був прийнятий Закон «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» № 1286-XII [26]. Варто, звичайно враховувати ту обставину, що його прийняття відбувалося ще до набрання чинності Конституцію України 1996 року і тому можна констатувати неузгодженість його тексту із текстом Конституції України. Водночас у цьому законі прямо передбачалася можливість ухвалення законів на референдумі. Так, відповідно до його ст. 3 «предмет всеукраїнського референдуму» предметом всеукраїнського референдуму може бути прийняття, зміна або скасування законів України або їх окремих положень (а також прийняття рішень, які визначають основний зміст законів України, що теж є важливою формою участі народу у законотворенні). Ст. 45 передбачала, що зміна або скасування законів, інших рішень, прийнятих референдумом, проводиться також референдумом. Ст. 46 містила окрему вказівку на дорадче опитування громадян України (консультативний референдум).

6 листопада 2012 року на заміну попередньому закону був ухвалений новий Закон «Про всеукраїнський референдум» № 5475-VI [27]. У ч. 3 ст. 3 цього закону в якості предмету референдуму виокремлювався законодавчий референдум (щодо прийняття чи скасування закону України або внесення змін до чинного закону України. Варто відзначити, що цей закон був визнаний згодом неконституційним в рішенні КСУ від 26 квітня 2018 року № 4-р/2018 [28].

Нині чинний закон «Про всеукраїнський референдум» № 1135-IX ухвалений 26 січня 2021 року [29]. І от у ньому якраз вперше ми бачимо відсутність чіткого і однозначного розуміння в якості предмету референдуму можливості прийняття законів. Це можна побачити виходячи із формулювання ст. 3 Закону «Предмет всеукраїнського референдуму», за якою «предметом всеукраїнського референдуму можуть бути питання: 1) затвердження закону про внесення змін до розділів I, III, XIII Конституції України; 2) загальнодержавного значення; 3) про зміну території України; 4) про втрату чинності законом України або окремими його положеннями». Тобто маємо лише достатньо абстрактний варіант у вигляді питання загальнодержавного значення, натомість прямо вказано лише про «втрату чинності законом України або окремими його положеннями». Схожих висновків доходять Г.В. Берченко і О.О. Чуб. [4, с. 245, 246]. Таким чином, чинні формулювання Закону виглядають в аспекті потенційної можливості прийняття закону на всеукраїнському референдумі достатньо суперечливими. Крім того, виникає питання щодо узгодження такого формату із юридичними позиціями КСУ щодо ухвалення законів на всеукраїнському референдумі.

Такі позиції чітко і недвозначно допускають прийняття законів на всеукраїнському референдумі. Це, зокрема, впливає із рішення КСУ у справі за конституційними поданнями Президента України про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої статті 5, статті 69, частини другої статті 72, статті 74, частини другої статті 94, частини першої статті 156 Конституції України (справа про прийняття Конституції та законів України на референдумі) від 16 квітня 2008 року № 6-рп/2008 [30]. Йдеться про п. 3 і 4 резолютивної частини рішення, де сказано, що:

«Положення частини другої статті 94 Конституції України необхідно розуміти так, що процедура підписання і оприлюднення законів, встановлена нею, не застосовується до законів, прийнятих референдумом»;

«Положення частин другої, третьої статті 5, статті 69 Конституції України слід розуміти так, що рішення всеукраїнського референдуму щодо прийняття законів є остаточним і не потребує будь-якого затвердження, в тому числі Верховною Радою України».

Таким чином, нинішній формат участі народу у вигляді умовно названого консультативного референдуму із питання загальнодержавного значення (про що свідчить системний аналіз ст. 3 і 4 Закону) або в форматі народного вето (ст. 3 Закону) явно входить у суперечність із висловленими юридичними позиціями КСУ із цього приводу. Умови воєнного стану, які перешкоджають нам на сьогоднішній день

провести всеукраїнський референдум, не дають можливості верифікувати наші занепокоєння. Проте в перспективі, за умов пост воєнного відновлення, це питання обов'язково постане.

Отже, спробуємо сформулювати інші форми участі народу у законодавчій діяльності. Як вже було вище зазначено, це формат т.з. народного вето. Розглянемо його коротко. А.О. Янчук визначає народне вето як один із різновидів народного волевиявлення, що полягає у скасуванні на ініційованому громадянами референдумі прийнятого парламентом закону. Вчений зазначає, що поняття народного вето є узагальненою правовою категорією, яка здебільшого використовується в науковій літературі, утім не завжди має законодавче закріплення в тих державах, де цей конституційно-правовий інститут отримав свій розвиток і становлення. І це дійсно так, якщо ми подивимося на приклад України. Вчений також наводить приклади Австрії, Данії, Італії і Швейцарії, де міститься інститут народного вето [31, с. 509–511].

Перейдемо до ще однієї форми участі народу у законодавчій діяльності, якою є народна законодавча ініціатива. Із цього приводу можна назвати дві захищені в Україні дисертації [9; 19], водночас на практиці цей інститут не знайшов втілення на конституційному рівні. Мається на увазі законопроект про внесення змін до статті 93 Конституції України (щодо законодавчої ініціативи народу) (реєстр. № 1015) [32] (Див. також [33; 34]).

Наступною формою можна вважати всенародне обговорення законопроекту. П.П. Шляхтун визначає всенародне обговорення як участь громадян та їх організацій у правотворчості шляхом направлення до законодавчого органу, партійних комітетів, засобів масової інформації зауважень, побажань і пропозицій щодо опублікованого в пресі і винесеного на обговорення проекту закону чи важливого політичного документа [35, с. 76]. Нині можливість такого всенародного обговорення передбачена у Регламенті Верховної Ради України від 10 лютого 2010 року № 1861-VI [36]. Проте такі обговорення за всю історію оголошувалися, лише щодо законопроектів про внесення змін до Конституції України. Тому їх потенціал до кінця не можна вважати реалізованим (про громадські обговорення додатково – див: [37]).

Звичайно, концепт деліберативної демократії, а також демократії участі дозволяє поставити питання про форми участі народу у законодавчій діяльності в більш ширшому плані. Проте все ж таки, видається, що в такому випадку скоріше йдеться про громадську участь (про це див також [38]), а не про участь саме народу (хоча, наприклад, вже згадана народна законодавча ініціатива – це доволі умовна назва певної кількості громадян, які зібрали підписи). Тому жорстку відмінність між участю народу і участю громадськості також не так легко встановити (про участь громадськості в демократичному законотворенні – див: Керівництво з демократичного законотворення для вдосконалення законодавства [39]).

Висновки. Отже, до конституційно-правових форм участі народу у законотворчій діяльності в Україні ми відносимо всеукраїнський референдум щодо скасування закону (народне вето), а також всенародне обговорення законопроекту (Нині можливість такого народного вето і всенародного обговорення передбачена у Законі «Про всеукраїнський референдум» від 26 січня 2021 року № 1135-IX і у Регламенті Верховної Ради України від 10 лютого 2010 року № 1861-VI, відповідно). Дискусійним залишається, з урахуванням певної невизначеності норм Закону «Про всеукраїнський референдум» від 26 січня 2021 року № 1135-IX, право ухвалення народом повноцінного закону (як мінімум, можливе проведення консультативного референдуму). Перспективним видається запровадження народної законодавчої ініціативи, пропозиція щодо закріплення якої так і не було реалізована (законопроект про внесення змін до статті 93 Конституції України (щодо законодавчої ініціативи народу) (реєстр. № 1015)). Концепт деліберативної демократії, а також демократії участі дозволяє поставити питання про форми участі народу у законодавчій діяльності в більш ширшому плані. Проте все ж таки, видається, що в такому випадку скоріше йдеться про громадську участь а не про участь саме народу (хоча, наприклад, вже згадана народна законодавча ініціатива – це доволі умовна назва певної кількості громадян, які зібрали підписи). Тому жорстку відмінність між участю народу і участю громадськості також не так легко встановити.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Омелько І.І. Конституційне закріплення принципу взаємодії гілок влади: досвід України і зарубіжних країн. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. Том 1. № 90. С. 314–320.

2. Барабаш Ю. Демократія в системі цінностей конституційного ладу (за матеріалами практики Конституційного Суду України). *Вісник Конституційного Суду України*. 2009. № 5. С. 89–97.
3. Барабаш Ю. Питання демократії в правових позиціях Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. № 4/5. С. 82–87.
4. Берченко Г.В., Чуб О.О. Законодавча влада. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 4: Конституційне право / Редкол.: Ю.Г. Барабаш (голова) та ін.* Харків: Право, 2024. С. 243–249.
5. Голдовський А.Г. Зміст участі народу у законотворчій діяльності. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична*. 2022. Випуск 32. С. 76–82.
6. Голдовський А.Г. Право народу на участь у законотворчості в Україні: стан та перспективи реалізації. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2021. № 52. С. 21–24.
7. Колодій О.А. Конституційно-правовий статус Українського народу: доктрина, регламентація, поняття та елементи. Київ: Видавництво Ліра-К, 2020. 452 с.
8. Колодій А.М., Тернавська В.М., Колодій О.А. Правотворчість українського народу як форма реалізації конституційно-правової політики держави. *Вісник Національної академії правових наук України = Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine: наук. юрид. журн. / Нац. акад. прав. наук України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого*. Харків: Право, 2023. Т. 30. № 1. С. 64–90.
9. Крутько А.Л. Народна законодавча ініціатива: теоретико-правовий аспект: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2017. 248 с.
10. Лотюк О.С. Конституційно-правові основи розвитку та функціонування громадянського суспільства в Україні. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Київ, 2015. 445 с.
11. Лотюк О.С. Конституційні засади розвитку та функціонування громадянського суспільства в Україні: монографія. К.: Видавництво Ліра-К, 2015. 356 с.
12. Майданник О.О. Участь народу в законотворчій діяльності: питання теорії та практики. *Юридичний науковий електронний журнал : електронне наукове фахове видання*. 2021. № 6. С. 35–38.
13. Мурашин О. Акти прямого народовладдя, їх система та класифікація. *Вісник Академії правових наук України*. Х.: Право, 2000. № 1(20). С. 61–68.
14. Мурашин О. Акти прямого народовладдя у механізмі правового регулювання. *Право України*. 2000. № 9. С. 18–20.
15. Мурашин О.Г. Всенародні обговорення як ознака демократизації функціонування державності. *Правова держава: Щорічник наук. праць Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України*. Вип.12. К.: Вид. Дім «Юрид. кн.», 2001. С. 230–232.
16. Мурашин О.Г. Всенародні та народні обговорення: історія, правова дійсність та перспективи. *Законодавство України. Науково-практичні коментарі*. 2003. № 4. С. 3–11.
17. Мурашин О.Г. Акти прямого народовладдя у правовій системі; Нац. акад. внутр. справ України. К.: Знання, 1999. 183 с.
18. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Референдуми в Україні: історія та сучасність; Ін-т держ. і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ: Ін-т держави і права НАН України, 2000. 248 с.
19. Средницька І.Ю. Народна законодавча ініціатива: зарубіжний досвід та перспективи запровадження в Україні. дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Одеса, 2016. 257 с.
20. Чуб О.О. Конституційне право громадян України на участь в управлінні державними справами. Харків: Одісей, 2005. 232 с.
21. Щербанюк О.В. Народний суверенітет і реалізація владоспроможності демократичної держави: монографія. Кн. 2; за заг. ред. А.О. Селіванова. К.: Логос, 2013. 306 с.
22. Ющенко О.О. Конституційно-правові засади участі громадян у законодавчому процесі України. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Ужгород 2016. 22 с.

23. Ющик О.І. Теоретичні основи законодавчого процесу. Київ: Парлам. вид-во, 2004. 519 с.
24. Народовладдя в Україні: глобалізаційні виклики: колект. монографія / Р.О. Стефанчук [та ін.]. Одеса: Гельветика, 2020. 764 с.
25. Чабур С.В. Функціонування механізму правотворчості. Одеса: Фенікс, 2019. 214 с.
26. Закон України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» від 3 липня 1991 року № 1286-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1286-12#Text>.
27. Закон України «Про всеукраїнський референдум» від 6 листопада 2012 року № 5475-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5475-17#Text>.
28. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про всеукраїнський референдум» від 26 квітня 2018 року № 4-п/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-18#Text>.
29. Закон України «Про всеукраїнський референдум» від 26 січня 2021 року № 1135-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1135-20#Text>.
30. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Президента України про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої статті 5, статті 69, частини другої статті 72, статті 74, частини другої статті 94, частини першої статті 156 Конституції України (справа про прийняття Конституції та законів України на референдумі) від 16 квітня 2008 року № 6-рп/2008. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-08#Text>.
31. Янчук А.О. Народне вето. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 4: Конституційне право* / Редкол.: Ю.Г. Барабаш (голова) та ін. Харків: Право, 2024. С. 509–511.
32. Проект Закону про внесення змін до статті 93 Конституції України (щодо законодавчої ініціативи народу) від 1015 від 29.08.2019. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66254.
33. Бориславська О.М. AMICUS CURIAE щодо відповідності законопроекту про внесення змін до статті 93 Конституції України (щодо законодавчої ініціативи народу) (реєстр. № 1015) вимогам статей 157 і 158 Конституції України. *Український часопис конституційного права*. 2019. № 2. С. 81–87.
34. Кузьменко О.В., Перевалова Л.В., Гаряєва Г.М. Народна законодавча ініціатива: зарубіжний досвід і перспектива запровадження в Україні *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 6. С. 138–143. URL: http://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/11/APP_6_2024.pdf.
35. Шляхтун П.П. Конституційне право: словник термінів. Київ: Либідь, 2005. 568 с.
36. Регламент Верховної Ради України: затверджено Законом України від 10 лютого 2010 року № 1861-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17#Text>.
37. Бутков О.І. Конституційно-правові засади проведення громадських обговорень в Україні. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії. Спеціальність 081 “Право”. Галузь знань 08 “Право”. Кропивницький – 2023. 249 с.
38. Погорєлова З.О. Які форми впливу громадськості на законотворення. *Закарпатські правові читання: матеріали X міжнародної науково-практичної конференції (Ужгород, 19–21 квітня 2018)*. Том 2. Ужгород, 2018. С. 31–36.
39. Керівництво з демократичного законотворення для вдосконалення законодавства. Бюро з демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ (БДІПЛ). URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/1/d/570906.pdf>.